

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227



IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026



Founded in 2024



publishscience.uz



publish_science_journal@mail.ru



PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

SHIHOBIDDIN MARJONIY PEDAGOGIK QARASHLARINING SHAKLLANISHIDAGI TARIXIY-PEDAGOGIK OMILLAR: VOLGABO'YI VA BUXORO TA'LIM MUHITI MISOLIDA

Madraximova Dinora Ismoil qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, tayanch doktorant.

e-mail: madraximovadinora@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7570-7106>

Annotatsiya.

Maqolada Shihobiddin Marjoniyy (1818–1889) pedagogik qarashlarining shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy-pedagogik omillar tarixiylik tamoyili asosida tahlil qilinadi hamda uning g'oyalarining Olimjon Barudiy (1857–1921) bilan bog'liq jadidchilik bosqichiga munosabati yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, davrlashtirish va manbashunoslik metodlaridan foydalanilgan. Natijalar to'rt guruh omilni — ijtimoiy-siyosiy muhit, an'anaviy maktab va madrasa ta'limidagi inqiroz, Utiy-Imyaniy va Kursaviy ilgari surgan ijthod an'anasi hamda Buxoro madrasalaridagi shaxsiy ta'lim tajribasini — ajratish mumkinligini ko'rsatdi. Marjoniyyning besh bandli islohot dasturi ta'lim mazmunini sharh-hoshiyalardan asl manbalarga qaytarish, dunyoviy fanlarni kiritish va mustaqil fikrlashni pedagogik tamoyil darajasiga ko'tarish bilan xarakterlanadi. 1865–1870-yillardagi imperiya siyosati uning keyingi faoliyati va Barudiy davri uchun asosiy kontekst bo'lgani aniqlandi.

Kalit so'zlar: Shihobiddin Marjoniyy; Olimjon Barudiy; tarixiy-pedagogik omillar; Buxoro madrasalari; usuli qadim; taqlid va ijthod; jadidchilik; Volgabo'yi va Turkiston.

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ШИХАБУДДИНА МАРДЖАНИ: НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ПОВОЛЖЬЯ И БУХАРЫ

Мадрахимова Динора Исмоил кизи

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, докторант.

Аннотация.

В статье на основе принципа историзма анализируются историко-педагогические факторы, повлиявшие на формирование педагогических взглядов Шихабуддина Марджани (1818–1889), а также рассматривается связь его идей с этапом джадидизма, связанным с деятельностью Галимджана Баруди (1857–1921). В исследовании использованы методы историко-сравнительного анализа, периодизации и источниковедения. Результаты позволили выделить четыре группы факторов: социально-политическую среду, кризис традиционного школьного и медресейного образования, традицию иджтихада, развиваемую Утиз-Имьяни и Курсави, а также личный опыт обучения в медресе Бухары. Программа реформ Марджани, состоящая из пяти пунктов, характеризуется возвращением содержания образования от комментариев и глосс к первоисточникам, введением светских дисциплин и возведением самостоятельного мышления в ранг педагогического принципа. Установлено, что имперская политика 1865–1870 годов стала основным историческим контекстом его последующей деятельности и эпохи Баруди.

Ключевые слова: Шихабуддин Марджани; Галимджан Баруди; историко-педагогические факторы; медресе Бухары; усули кадим; тақлид и иджтиҳад; джадидизм; Поволжье и Туркестан.

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF SHIHABUDDIN MARJANI'S PEDAGOGICAL VIEWS: THE CASE OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENTS OF THE VOLGA REGION AND BUKHARA

Madraximova Dinora Ismoil qizi

Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Doctoral Student.

Abstract.

The article analyzes the historical and pedagogical factors that influenced the formation of Shihabuddin Marjani's (1818–1889) pedagogical views based on the principle of historicism and examines the relationship between his ideas and the stage of Jadidism associated with Galimjan Barudi (1857–1921). The study employs historical-comparative analysis, periodization, and source criticism. The findings identify four groups of factors: the socio-political environment, the crisis of traditional school and madrasah education, the tradition of ijthod promoted by Utiy-Imyani and Kursavi, and Marjani's personal educational experience in the madrasahs of Bukhara. Marjani's five-

point reform program is characterized by a shift in educational content from commentaries and glosses back to original sources, the introduction of secular disciplines, and the elevation of independent thinking to the status of a pedagogical principle. It was established that imperial policies during 1865–1870 formed the principal historical context for his subsequent activities and the period associated with Barudi.

Keywords: Shihabuddin Marjani; Galimjan Barudi; historical and pedagogical factors; Bukhara madrasahs; usul-i qadim; taqlid and ijihad; Jadidism; Volga region and Turkestan.

Kirish. Har qanday pedagogik ta'limot ma'lum tarixiy davr, aniq ijtimoiy-madaniy muhit va shu muhitda yetilgan ma'naviy ehtiyoj mahsuli sifatida vujudga keladi. Pedagogik ta'limotlar tarixi metodologiyasida qabul qilingan tarixiylik tamoyili mutafakkir qarashlarini uning shaxsiy iqtidori doirasida emas, balki u yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, ta'lim tizimining real holati, ilmiy an'analar va madaniy aloqalar tarmog'i bilan uzviy bog'liqlikda o'rganishni taqozo etadi.

Tatar xalqining yirik ilohiyotchi olimi, tarixchisi va ma'rifatchisi Shihobiddin Marjoniy (1818–1889) ilmiy shakllanishining hal qiluvchi bosqichini Buxoro va Samarqand madrasalarida o'tkazdi, mahalliy ilmiy an'analar bilan bevosita muloqotda bo'ldi va madrasa ta'limini isloh qilish zarurligi haqidagi xulosaga shu tajriba negizida keldi. Olimjon Barudiy (1857–1921) esa keyingi avlod vakili sifatida ta'limni zamonaviy tashkiliy-didaktik asosda qayta qurishga yo'naltirilgan jadidchilik harakati bilan bog'liq edi.

Ikki mutafakkirning faoliyati Volgabo'yi (Qozon) bilan Movarounnahr (Buxoro, Samarqand) o'rtasidagi ilmiy-ma'naviy aloqalar kontekstida shakllandi. Bunda Movarounnahr Marjoniy uchun, avvalo, o'qish va ilmiy shakllanish makoni, Volgabo'yi esa keyingi ilmiy-pedagogik faoliyat makoni bo'ldi. Shu bois uning qarashlari shakllanishiga ta'sir etgan omillarni ikki hududning ta'lim muhitini qiyosiy o'rganish orqali, shuningdek, omillar ta'sirini xronologik jihatdan farqlagan holda tahlil qilish zarur. Ilmiy adabiyotda bu omillar ko'pincha bir qatorda sanaladi, ularning qarashlarning shakllanish bosqichiga yoki keyingi faoliyatga tegishligi esa yetarlicha farqlanmaydi.

Tadqiqotning maqsadi — Marjoniyning pedagogik qarashlari shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy-pedagogik omillarni aniqlash, ularni xronologik jihatdan tasniflash va bu qarashlarning Barudiy bilan bog'liq jadidchilik bosqichiga munosabatini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Volgabo'yi va Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy muhitni qiyosiy tavsiflash;
2. XIX asr o'rtalaridagi an'anaviy maktab va madrasa ta'limining holatini aniqlash;
3. Marjoniyning islohot dasturi va uning ilmiy-intellektual ildizlarini ochib berish;
4. Omillarni xronologik jihatdan tasniflash hamda Marjoniy va Barudiy islohotchiligidan o'zaro munosabatini aniqlash.

Tadqiqot obyekti — XIX asrdagi Volgabo'yi va Buxoro ta'lim muhiti; tadqiqot predmeti — Marjoniyning pedagogik qarashlari shakllanishiga ta'sir etgan omillar.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiallari sifatida Volgabo'yi tatarlari tarixi va musulmon ta'lim muassasalariga oid ilmiy ishlar [1], Markaziy Osiyo tarixiga bag'ishlangan asarlar [2], Qursaviyning "al-Irshod lil-ibod" asari tarjimasi [3], Marjoniyning sharqshunoslik ocherklari to'plami [4], Ahmad Donishning "Navodir ul-vaqoye" asari [5], ensiklopedik ma'lumotlar [6], Marjoniyning islohot dasturi va unga munosabatga oid nashrlar [7; 8] hamda 1914–1915-yillardagi Turkiston matbuoti materiallari [9; 10] ishlatildi.

Tadqiqotda tarixiylik tamoyili, tarixiy-qiyosiy tahlil (Volgabo'yi va Movarounnahr ta'lim muhitini solishtirish), davrlashtirish (tatar ma'rifatchilik an'anasi bosqichlarini ajratish), manbashunoslik tahlili va matbuot materiallarining mazmuniy tahlili qo'llanildi. Omillar ularning ta'sir doirasi bo'yicha ikki bosqichga — qarashlarning shakllanishi va keyingi faoliyat (Barudiy davri) bosqichlariga ajratildi.

Tadqiqotning cheklovi shundan iboratki, Barudiyning hayoti va asarlari bo'yicha birlamchi manbalar bu bosqichda alohida o'rganilmadi. Shu bois u asosiy obyekt sifatida emas, balki Marjoniy g'oyalarining davomiyligini baholash uchun misol sifatida qaraladi.

3. NATIJALAR

3.1. Volgabo'yi: institutsional imkoniyatlar va assimilyatsion bosim

Volgabo'yi tatarlari uchun XIX asrning ikkinchi yarmi 1552-yilda Qozon xonligining tugatilishidan boshlangan uzoq tarixiy jarayonning sifat jihatidan yangi bosqichi edi. XVIII asr oxirida imperiya siyosatida ma'lum yumshash kuzatildi: 1773-yilda diniy bag'rikenglik to'g'risidagi farmon qabul qilindi, 1788-yilda esa Orenburg musulmon ruhoniylar majlisi (Оренбургское магометанское духовное собрание) tashkil etildi. Bu muassasa musulmon jamoasi hayotini rasmiy huquqiy maydonga chiqardi, imom va mudarrislar faoliyatini tartibga soldi hamda tatar ruhoniylarining yagona institutsional tarmog'ini shakllantirdi [1].

Institutsionallashtirish ikki xil oqibatga olib keldi. Bir tomondan, u musulmon maktab va madrasalarining nisbatan erkin faoliyat yuritishi uchun huquqiy maydon yaratdi; ikkinchi tomondan, diniy hayotni davlat nazorati ostiga oldi va ruhoniylarni imperiya boshqaruv tizimining quyi bo'g'iniga aylantirdi. Shu bilan birga, Qozon musulmon kitobxonligining yirik ilmiy-nashriyot markaziga aylandi: 1801-yilda faoliyat boshlagan Osiyo bosmaxonasi arab yozuvidagi kitoblarni ommaviy chop etishni yo'lga qo'ydi, Qozon universiteti qoshidagi sharqshunoslik maktabi mahalliy ulamolar bilan ilmiy muloqot maydonini shakllantirdi, tatar savdogarlari (Yunusovlar, Apanayevlar, Galeevlar, Azimovlar sulolalari) esa masjid va madrasalarni moliyalashtirib, ta'lim tizimining moddiy asosini

ta'minladi.

Bu nisbiy erkinlik uzoq davom etmadi. XIX asrning 60–70-yillaridan boshlab imperiya ta'lim siyosatida ochiq assimilyatsion yo'nalish kuchaydi. 1870-yilda qabul qilingan "Rossiyada yashovchi g'ayrirus xalqlarni ta'lim bilan qamrab olish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qoidalar musulmon aholini rus tili va rus maktablari orqali imperiya ta'lim tizimiga jalb etishni kuchaytirdi, rus-tatar maktablari tarmog'i kengaydi va N. I. Ilminskiy tizimi nomi bilan mashhur missionerlik-pedagogik konsepsiyaning amaliyotga joriy etilishiga zamin yaratdi. Bu tizimning bevosita maqsadi mahalliy xalqlarni ona tili vositasida rus madaniyati va pravoslav dini doirasiga tortish edi. Musulmon jamoasi bu siyosatga ikki yo'nalishda javob qaytardi. Bir qismi har qanday dunyoviy bilimni rad etib, an'anaviy ta'limni o'zgarishsiz saqlashga intildi (qadimchilik); ikkinchi qismi esa ta'limni ichkaridan isloh qilish, uni zamon talablariga moslashtirish orqali milliy o'zlikni saqlab qolish mumkin, degan xulosaga keldi.

Xronologik jihatdan muhim nuqta shuki, Marjoniyning islohotchilik g'oyalari assimilyatsion bosim kuchayishidan oldin, uning Buxorodagi o'qish yillarida (XIX asrning 30-yillari oxiri – 40-yillari) shakllandi. 1860–1870-yillardagi siyosat esa bu g'oyalarning ijtimoiy ahamiyatini oshirdi va ikkinchi yo'nalish — ichkaridan islohot yo'li — Barudiy avlodi uchun ijtimoiy zaminga aylandi.

3.2. Turkiston va Buxoro amirligi: mustamlaka siyosati va an'anaviy ta'limning saqlanishi

Turkistonda vaziyat boshqacha kechdi. 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi va 1868-yilda Buxoro amirligining Rossiyaga vassal (protektorat) maqomiga o'tishi mintaqaning siyosiy manzarasini tubdan o'zgartirdi. Birinchi general-gubernator K. P. fon Kaufman musulmon ta'lim muassasalariga nisbatan "e'tiborsizlik siyosati"ni (политика игнорирования) tanladi: maktab va madrasalar rasman ta'qib qilinmadi, biroq davlat ta'minotidan ham mahrum etildi. 1884-yilda Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabining ochilishi mustamlaka ta'lim siyosatining yangi bosqichini boshlab berdi. Bu maktablar rasman ikki tilli ta'limni ko'zda tutgan bo'lsa-da, amalda mahalliy aholidan quyi bo'g'in mansabdorlarini tayyorlashga xizmat qildi.

Buxoro amirligida esa an'anaviy ta'lim tizimi o'z holicha saqlanib qoldi. XIX asrda amirlikda yuzlab madrasalar faoliyat ko'rsatgan, ularda minglab talabalar tahsil olgan [2]. Buxoro butun musulmon Sharqida "Buxoro sharif", ya'ni muqaddas ilm markazi sifatida e'tirof etilgan, Volgabo'yi, Boshqirdiston, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston va Hindistondan talabalar kelgan. Aynan shu maqom Marjoniyning Buxoroga yo'l olishini belgilagan asosiy sabab edi. Biroq XIX asrga kelib bu markazning ichki ilmiy salohiyati susaygan, o'quv jarayoni qotib qolgan sxolastik qoliqlar doirasida kechgan. Amir Nasrullo (1827–1860) davridagi mafkuraviy qattiqqo'llik, keyinchalik amir Muzaffar (1860–1885) davridagi siyosiy beqarorlik har qanday islohotchilik tashabbusining ta'qib ostiga olinishiga olib keldi.

3.3. An'anaviy maktab va madrasa ta'limining holati

Marjoniyning islohotchiligini tushunish uchun u tanqid qilgan an'anaviy ta'lim tizimining real holatini aniq tasavvur qilish zarur. XIX asr o'rtalarida Volgabo'yida ham, Movarounnahrda ham musulmon ta'limi ikki bosqichdan — boshlang'ich maktab va oliy bosqich, ya'ni madrasadan iborat edi.

Eski usul (usuli qadim) maktablarida ta'lim harfiy-bo'g'in metodi (usuli hijoiy) asosida olib borilgan. O'quvchi avval arab alifbosi harflarini nomlari bilan yodlagan, so'ngra harakat belgilari bilan birga bo'g'inlarni takrorlagan, faqat shundan keyin matn o'qishga o'tgan. O'quv materiali sifatida "Haftiyak", Qur'oni karim, "Chor kitob", So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asari, Xoja Hofiz devoni va shu kabi matnlar xizmat qilgan. Bu matnlarning aksariyati arab yoki fors tilida bo'lib, o'quvchi ularning mazmunini tushunmasdan, faqat tovush jihatidan takrorlashga majbur bo'lgan. Savod chiqarish o'rtacha to'rt-olti yil, ba'zan undan ham uzoq davom etgan.

Maktablarning tashkiliy jihatdan asosiy kamchiligi sinf-dars tizimining yo'qligi edi. Turli yoshdagi bolalar bitta xonada ta'lim olgan, domla har bir o'quvchi bilan alohida shug'ullangan, dars jadvali, o'quv rejas va yagona dastur mavjud bo'lmagan. O'qish muddati aniq belgilanmagan, bilimni baholashning obyektiv mezonlari ishlab chiqilmagan. Ta'lim mazmunida tabiiy-ilmiy bilimlar, ona tili grammatikasi, tarix, geografiya va hisob deyarli o'rin olmagan. Domlalar maxsus pedagogik tayyorgarlikka ega bo'lmagan, ta'lim metodikasi og'zaki an'ana orqali avloddan avlodga o'tgan.

Madrasa ta'limi uch bosqichga — adno (quyi), avsat (o'rta) va a'lo (oliy) bosqichlarga bo'lingan, to'liq kurs yigirma yilgacha cho'zilgan. O'quv rejasining o'zagini "Avvali ilm", "Bidon", Jomiyning "Sharhi Mullo" asari, "Shamsiya", "Hikmat ul-ayn", "Aqoid", "Hidoya", "Tahzib", "Mullo Jalol", "Mavoqi" kabi matnlar tashkil etgan. Biroq XIX asrga kelib o'quv jarayonining markazida asosiy matnlarning o'zi emas, balki ularga yozilgan sharh va hoshiyalar (sharhga sharh) turib qolgan edi. Talaba ko'p hollarda asl manbani mustaqil o'qimasdan, uning uchinchi-to'rtinchi qatlamdagi izohlarini yodlash bilan cheklangan. Darsliklarning asosiy qismi arabcha bo'lgani holda, talabalarning aksariyati arab tilini erkin egallamagan, natijada bilim mazmunan emas, shaklan o'zlashtirilgan.

3.4. Tatar ma'rifatchilik an'anasi va uning bosqichlari

Ta'lim islohoti g'oyasi musulmon Sharqida bir kunda paydo bo'lgan emas: u ichki ilmiy-diniy bahslar zaminida bosqichma-bosqich yetilgan. Tadqiqotchilar tatar diniy islohotchilik harakatini odatda ikki bosqichga ajratadilar: shakllanish davri (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari), bunda Abdurahim Utiz-Imyaniy (1754–1834) va Abu Nasr Kursaviy (1776–1812) faoliyati muhim o'rin tutgan; rivojlanish bosqichi (XIX asrning ikkinchi yarmi), ya'ni Marjoniy va uning izdoshlari faoliyati davri. Biz bunga 1883-yildan Ismoil Gasprali (1851–1914) faoliyati bilan bog'liq uchinchi, tashkiliy-metodik bosqichni qo'shishni lozim topdik.

Birinchi bosqichda Kursaviy islom diniga kirib qolgan bid'atlarga qarshi kurashish va madrasa ta'lim dasturlarini o'zgartirish talabi bilan chiqdi. U islom dinining asosiy tamoyillarini Qur'oni karim va hadislar orqali izohlashni, dinga kirib qolgan xatoliklarni tuzatish zarurligini targ'ib qildi. Uning g'oyalari an'anaviy ulamolarning noroziligiga sabab bo'ldi, Buxoro amirligida esa uning asarlaridan foydalanish uzoq vaqt taqiqlab qo'yilgan edi [3]. Kursaviyning "al-irshod lil-ibod" asarida ilgari surilgan taqlidga qarshi va mustaqil mulohazani (ijtihadni) yoqlovchi qarashlar keyingi avlod

islohotchilari uchun nazariy tayanch vazifasini o'tadi.

Kursaviy vafotidan taxminan o'ttiz yil o'tib, Marjoniy Buxoroda maxfiy ravishda uning asarlari bilan tanishdi va uning maslakdoshiga aylandi. U "Vafiyat ul-aslof va tahiyyat ul-axlof" ("Salaflarning vafoti va xalafarga salom") asarida Kursaviy yuksak baholagan, shuningdek, uning Buxorodagi faoliyati va mahalliy hokimiyat bilan murakkab munosabatlarini yoritishga bag'ishlangan "Tanbeh anbai al-qasr ala tanzih anbai Abu Nasr" asarini yozgan [4]. Shu tariqa Marjoniy Kursaviyning izdoshi sifatida Buxoro madrasalarini isloh qilish harakatining targ'ibotchisi va yo'l boshchisi bo'ldi.

Movarounnahrda bu an'ananing g'oyaviy davomchilaridan biri Ahmad Donish (1827–1897) edi. Uning "Navodir ul-vaqoye" asarida amirlik boshqaruv tizimi, ta'lim holati va ijtimoiy adolatsizlik keskin tanqid qilinib, mamlakatni obodonlashtirish, ilm-fanni rivojlantirish va madrasa ta'limini isloh qilish zarurligi asoslab berilgan [5]. Manbalarda Marjoniyning ma'rifatparvarlik g'oyalari tarqatishda Ahmad Donish bilan fikrdosh bo'lgani qayd etiladi [6]; biroq bu aloqaning xususiyati birlamchi manbalar asosida qo'shimcha o'rganishni talab etadi.

Ma'rifatchilik harakatining sifat jihatidan yangi bosqichi Ismoil Gasprali faoliyati bilan bog'liq. U 1883-yildan Boqchasaroyda "Tarjumon" gazetasini chiqara boshladi va boshlang'ich ta'limda tovush metodini (usuli savtiya) joriy etdi. Bu metod harflarni nomlari bilan emas, balki tovush qiymati bilan o'rgatishni ko'zda tutadi. Natijada savod chiqarish muddati bir necha yildan bir necha oygacha qisqargan. Usuli savtiyaning tarqalishi butun Rossiya musulmonlari orasida "yangi usul" (usuli jadid) maktablari tarmog'ining shakllanishiga olib keldi. Aynan shu tashkiliy-metodik yangilanish keyinchalik jadidchilik deb nom olgan keng ijtimoiy-madaniy oqimning pedagogik o'zagini tashkil etdi.

3.5. Marjoniyning madrasalarni isloh qilish dasturi

Marjoniy Buxoro madrasalarida tahsil olgan yillarida bu tizimning ichki ziddiyatlarini bevosita kuzatdi va uni isloh qilish zarurligi haqidagi xulosaga keldi. U Domla Fozil, Mo'minxo'ja Vobkandiy va mulla Xudoyberdi Boysuniy kabi hamfikrlari bilan birgalikda madrasalarni isloh qilish dasturini ishlab chiqdi. Dasturda quyidagi oltita masala asosiy qilib qo'yilgan edi:

1. Qur'oni karimdagi diniy masalalar yuzasidan kishilarning o'zlari tushungan holda erkin fikr yuritishlari.
2. Birovga ko'r-ko'rona ergashishning qat'iyan man qilinishi.
3. Madrasa o'quvchilari uchun foydasiz bo'lgan va ularning sakkiz-o'n yil vaqtini bekorga oluvchi hoshiya va sharh kabi fanlarning dars jadvalidan olib tashlanishi.
4. Madrasalarda Qur'oni karim, hadis, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi fanlarning o'tilishi.
5. Arifmetika, tarix, jug'rofiya, tabobat, handasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o'qitishga qarshilik ko'rsatilmaligi.
6. Musulmonchilikni Payg'ambarimiz davridagi islom madaniyatiga qaytarish [7].

Dasturda pedagogik nuqtayi nazardan uchta yangilik mujassamlashgan: birinchidan, ta'lim mazmunini haddan tashqari yuklangan sharh-hoshiya qatlamidan tozalab, uni asl manbaga qaytarish; ikkinchidan, dunyoviy fanlarni madrasa o'quv rejasiga qonuniy asosda kiritish; uchinchidan, o'quvchining mustaqil fikrlash huquqini pedagogik tamoyil darajasiga ko'tarish. Uchinchi jihat, ya'ni taqlidga qarshi mustaqil mulohaza (ijtihod) tamoyilini ta'lim jarayoniga tatbiq etish Marjoniy pedagogik konsepsiyasining eng original va ta'sirchan qismidir.

Biroq dastur qadimchi ulamolarning noroziligiga sabab bo'ldi va Marjoniy hamda uning sheriklari ta'qib ostiga olindi. Natijada Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur bo'ldi; Domla Fozil, Mo'minxo'ja va mulla Xudoyberdi esa qo'lga olinib, jismoniy jazoga tortildi va mudarrislikdan chetlashtirildi [8]. Bu voqea XIX asr o'rtalarida Movarounnahrda pedagogik islohotchilik og'ir sharoitda kechganini ko'rsatadi.

3.6. Marjoniy merosining Turkiston matbuotidagi talqini

Quyidagi materiallar Marjoniy qarashlarining shakllanish omillariga emas, balki ularning keyingi davrlarda qabul qilinishiga oid bo'lib, g'oyalarining ta'siri mintaqada qanchalik keng bo'lganini ko'rsatadi. "Sadoi Turkiston" gazetasida har yuz yillik boshida islom dinini yangilash uchun mujaddid (yangilovchi) yuborilishi, hijriy XIII asr mujaddidlaridan biri turk-tatar ulamolaridan Shihobiddin Horun ibn Bahouddin al-Marjoniy ekani qayd qilingan [9]. "Sadoi Farg'ona" gazetasida esa u "bizning Turkistonda (Buxoroda, Samarqandda) tahsil etmish Qozon ulamolarning eng mashhur bir odamlaridandur" deb tavsiflangan [10].

4. MUHOKAMA

4.1. Omillarning xronologik tasnifi

Olingan natijalar Marjoniy qarashlariga ta'sir etgan omillarni to'rt guruhga ajratish mumkinligini ko'rsatadi: ijtimoiy-siyosiy muhit, an'anaviy ta'lim inqirozi, ilmiy-intellektual an'ana va shaxsiy tajriba. Ularning ta'sir doirasi bir xil emas (1-jadval). Marjoniy dasturi uchun belgilovchi omillar Buxoro madrasalaridagi inqiroz, Kursaviy va Utiz-Imyaniyning ijtihod an'anasi, shaxsiy ta'lim tajribasi hamda Volgabo'yidagi nisbiy institutsional imkoniyatlar bo'ldi. 1865–1870-yillardagi mustamlakachilik va assimilyatsion siyosat esa dastur tuzilgandan keyingi davrda shakllangan. Shu sababli u Marjoniyning keyingi faoliyati va Barudiy avlodi uchun asosiy kontekst hisoblanadi.

1-jadval. Omillarning xronologik tasnifi

Omillar guruhi	Marjoniy qarashlari shakllanishida (XIX asr 30-yillari oxiri – 40-yillari)	Keyingi faoliyat va Barudiy davri (1860-yillardan)
----------------	--	--

Omillar guruhi	Marjoniy qarashlari shakllanishida (XIX asr 30-yillari oxiri – 40-yillari)	Keyingi faoliyat va Barudiy davri (1860-yillardan)
Ijtimoiy-siyosiy muhit	Orenburg musulmon ruhoniylar majlisining (1788) huquqiy maydoni; Qozon bosmaxonasi va savdogarlar homiyligi; Buxoro amirligidagi mafkuraviy qattiqqo'llik (Nasrullo davri).	Assimilyatsion siyosat (1870-yilgi qoidalar, Ilminskiy tizimi); Turkistonda mustamlaka boshqaruvi (1865–1868), “e'tiborsizlik siyosati”, rus-tuzem maktablari (1884).
An'anaviy ta'lim inqirozi	Buxoro madrasalarida sharh-hoshiya yodlashning ustunligi; sinf-dars tizimi va yagona o'quv rejasining yo'qligi.	Inqiroz saqlanib qoldi; usuli jadid maktablari bilan tashkiliy-metodik qarama-qarshilik kuchaydi.
Ilmiy-intellektual an'ana	Utiz-Imyaniy va Qursaviy g'oyalari; taqlidga qarshi ijthod tamoyili.	A. Donish qarashlari; I. Gasprali faoliyati (1883-yildan), usuli savtiya.
Shaxsiy tajriba	Buxoro va Samarqand madrasalaridagi bevosita ta'lim tajribasi.	Qozondagi ilmiy-pedagogik faoliyat; Barudiy tajribasi birlamchi manbalar asosida qo'shimcha o'rganishni talab etadi.

Manba: muallif tomonidan 3-bo'lim natijalari asosida tuzildi.

4.2. Marjoniy dasturining pedagogik o'ziga xosligi

Dasturning uchta yangiligidan eng muhimi — mustaqil fikrlash tamoyilining pedagogik tamoyil darajasiga ko'tarilishi. Bu g'oya nazariy jihatdan Qursaviyning taqlidga qarshi qarashlariga tayanadi, amaliy jihatdan esa sharh-hoshiyalarni yodlashga asoslangan o'quv jarayonining inqirozidan kelib chiqadi. Demak, dastur shaxsiy iqtidorning emas, balki nazariy an'ana (ijthod) va real pedagogik muammo (inqiroz) o'zaro uyg'unlashuvining mahsulidir. Bu xulosa tarixiylik tamoyiliga mos keladi.

4.3. Marjoniy va Barudiyning jadidchilikka munosabati

Metodologik jihatdan muhim izoh zarur. Marjoniy va Barudiyning jadidchilik harakatining g'oyaviy manbalaridan biri sifatida qarash o'rinli, biroq ularni to'liq jadid sifatida talqin qilish tarixiy jihatdan aniq emas. Marjoniy jadidchilik keng yoyilishidan ancha oldin, XIX asrning 40–70-yillarida faoliyat yuritgan; uning islohotchiligi, avvalo, ilohiyot va tarix sohasidagi ilmiy-metodologik yangilanishga, ta'lim mazmunini soflashtirish va mustaqil fikrlash huquqini asoslashga qaratilgan edi. Barudiy esa jadidchilik bilan bevosita bog'liq, biroq uning faoliyati diniy ta'limni tark etishga emas, balki uni zamonaviy tashkiliy-didaktik asosda qayta qurishga yo'naltirilgan. Shu bois ilmiy adabiyotda Marjoniyni “islohotchi-ma'rifatparvar”, Barudiyning esa “diniy jadidchilikning yetakchi vakili” sifatida tavsiflash maqsadga muvofiq.

Ikki islohotchilik yo'nalishi o'rtasidagi davomiylikni quyidagicha izohlash mumkin: Marjoniy ta'lim mazmunini yangilash masalasini qo'ydi (sharh-hoshiyadan asl manbaga qaytish, dunyoviy fanlarni kiritish), Gasprali va jadid maktablari esa shu yangilanishni usuliy-tashkiliy shaklda (usuli savtiya, sinf-dars tizimi) amalga oshirdi. Barudiy faoliyati bu ikki yo'nalishning kesishmasida joylashadi. Bu farazni Barudiyning birlamchi manbalar asosida tekshirish kerak.

4.4. Tadqiqotning cheklovlari va istiqbollari

Tadqiqotning cheklovlari quyidagilardan iborat: birinchidan, Barudiy faoliyati birlamchi manbalar asosida alohida o'rganilmagan; ikkinchidan, Marjoniy va Ahmad Donish o'rtasidagi aloqa, shuningdek, Marjoniyning Sharq ilmiy-falsafiy merosi bilan bog'liqligi qo'shimcha dalillarni talab qiladi; uchinchidan, Buxoro madrasalari soni va talabalar kontingenti bo'yicha aniq ko'rsatkichlarni arxiv hujjatlari bilan solishtirish lozim. Kelgusida Barudiyning ta'limga oid qarashlarini, usuli jadid maktablarining Qozon va Turkistonda tarqalishini qiyosiy o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

5. XULOSA

Tadqiqot Shihobiddin Marjoniyning pedagogik qarashlari muayyan tarixiy-pedagogik sharoit mahsuli ekanini ko'rsatdi. Qarashlarning shakllanishiga to'rt guruh omil ta'sir etgan: 1) ijtimoiy-siyosiy muhit — Volgabo'yidagi institutsional imkoniyatlar va Buxoro amirligidagi mafkuraviy qattiqqo'llik, keyingi bosqichda esa 1865–1870-yillardagi mustamlakachilik va assimilyatsion siyosat; 2) an'anaviy ta'lim inqirozi — sinf-dars tizimi va yagona o'quv rejasining yo'qligi, sharh-hoshiyalarni yodlashning ustunligi, dunyoviy fanlarning deyarli o'qitilmasligi; 3) ilmiy-intellektual an'ana — Utiz-Imyaniy va Qursaviyning taqlidga qarshi ijthod tamoyili, keyinchalik Ahmad Donish qarashlari va Gasprali joriy etgan usuli savtiya; 4) shaxsiy tajriba — Buxoro va Samarqand madrasalaridagi bevosita ta'lim tajribasi.

Omillarni xronologik jihatdan farqlash lozim: Marjoniy dasturi Buxorodagi o'qish yillari tajribasi va Qursaviy merosi asosida shakllangan, imperiya siyosati esa uning keyingi faoliyati va Barudiy davri uchun asosiy kontekst bo'lgan. Dasturning pedagogik yangiligi ta'lim mazmunini sharh-hoshiyadan asl manbaga qaytarish, dunyoviy fanlarni o'quv rejasiga kiritish va mustaqil fikrlashni pedagogik tamoyil darajasiga ko'tarishdan iborat. Marjoniyni islohotchi-ma'rifatparvar, Barudiyning esa diniy jadidchilikning vakili sifatida tavsiflash to'g'ri; ularni to'liq jadid deb talqin qilish tarixiy jihatdan aniq emas. Barudiy faoliyatini birlamchi manbalar asosida alohida tadqiq etish keyingi ilmiy izlanishlarning asosiy yo'nalishi bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Хабутдинов А. Ю. Формирование нации и основные направления развития татарского общества в конце XVIII – начале XX веков. – Казань: Идель-Пресс, 2001. – 383 с.
2. Бартольд В. В. Сочинения. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. II, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. – 1020 с.
3. Абу-н-Наср Абд ан-Насир ал-Курсави. Наставление людей на путь истины (ал-Иршад ли-л-‘ибад) / пер. с араб. – Казань: Татарское книжное издательство, 2005. – 304 с.
4. Очерки Марджани о восточных народах / сост., пер. с араб., вступ. ст. и коммент. А. Н. Юзеева. – Казань: Татарское книжное издательство, 2003. – 175 с.
5. Ahmad Donish. Navodir ul-vaqoe' / fors tilidan tarjima. – Toshkent: Fan, 1964. – 288 b.
6. Rajabov Q. Marjoniy // O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – 5-jild. – B. 467.
7. Yo'ldoshev N. Ma'rifat fidoyilari // Guliston. – Toshkent, 1991. – № 4. – B. 8–11.
8. Ayniy S. Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar. – Moskva: SSSR xalqlari markaziy nashriyoti, 1926. – 300 b.
9. Jadid va qadim nadur? // Sadoi Turkiston. – Toshkent, 1914-yil 23-may. – № 12.
10. Marhum Marjoniy hazratlari // Sadoi Farg'ona. – Farg'ona, 1915-yil 6-fevral. – № 109.